

Środki dydaktyczne, formy organizacyjne, cele, zasady i metody kształcenia w procesie nauczania gry w szachy

SŁOWA KLUCZOWE: SZACHY, CELE, ZASADY, METODY, FORMY, ŹRÓDŁA.

Streszczenie: poniższy artykuł przytacza definicje pojęć: środki dydaktyczne, formy organizacyjne, cele, zasady i metody kształcenia. Następnie autor przedstawia źródła swojej wiedzy i doświadczeń związanych z tematyką nauki dzieci gry w szachy oraz omawia jakimi cechami powinien odznaczać się dobry nauczyciel aby wypracować autorytet w świadomości swoich podopiecznych. Skuteczność i atrakcyjność prowadzonych zajęć, a co za tym idzie osiąganie celów kształcenia są uzależnione nie tylko od charyzmy, osobowości i temperamentu ale także od autorytetu pedagoga. Oprócz wspomnianych powyżej celów zostały przedstawione: środki dydaktyczne, formy organizacyjne, zasady i metody kształcenia w procesie nauczania gry w szachy. Autor w wyniku własnych przemyśleń i ponadtrzydziestoletniego związania z szachami, pokusił się o wprowadzenie i zdefiniowanie nowego terminu w nauce, a mianowicie: *źródła do historii szachów*. Dokonał także klasyfikacji *źródeł do historii szachów* co stanowi swoiste nowum w dyscyplinie sportu jaką niewątpliwie są szachy.

Wyjaśnienie pojęć: środki dydaktyczne, formy organizacyjne, cele, zasady i metody kształcenia.

Encyklopedia Pedagogiczna i Czesław Kupisiewicz w dwóch swoich książkach definiują *środki dydaktyczne* jako: *przedmioty materialne, które, dostarczając uczniom określonych bodźców oddziałujących na ich wzrok, słuch, dotyk itd., ułatwiają im bezpośrednio i pośrednio poznawanie rzeczywistości, dzięki czemu usprawniają proces nauczania – uczenia się, a przez to wpływają korzystnie na jego efekty końcowe*. Słowo „przedmiot”, użyte w powyższej definicji, odnosi się zarówno do przedmiotów oryginalnych, jak i do ich zastępników modelowych, obrazowych, słownych lub symbolicznych¹.

¹ Red. W. Pomykało, *Encyklopedia Pedagogiczna*, Warszawa 1996, s. 811.

C. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1995, s. 210.

C. Kupisiewicz, *Dydaktyka ogólna*, Warszawa 2000, s. 177.

Formy organizacyjne kształcenia, determinujące organizacyjną stronę pracy dydaktycznej, wskazują, jak organizować tę pracę stosownie do tego, kto, gdzie, kiedy i w jakim celu ma być przedmiotem kształcenia².

Dla Kazimierza Żegnałka *celem głównym kształcenia* jest zapewnienie każdemu uczniowi pełnego (optymalnego) rozwoju intelektualnego. Jednak rozwój ten w praktyce realizowany jest łącznie z celami wychowania, zwłaszcza wychowania społeczno-moralnego i estetycznego³.

Zasady kształcenia to ogólne normy postępowania dydaktycznego nauczyciela i działalności uczniów wynikające z podstawowych prawidłowości procesu dydaktycznego, których przestrzeganie zapewni lepszą realizację zakładanych celów kształcenia ogólnego⁴.

Według Wincentego Okonia *metoda kształcenia* (po grecku *methodos* – droga, sposób⁵) jest to *wypróbowany i systematycznie stosowany układ czynności nauczyciela i uczniów, realizowanych świadomie w celu spowodowania założonych zmian osobowości uczniów*⁶. Bereźnicki F. dodaje, że każda metoda jest sposobem działania, ale nie każdy sposób zasługuje na miano metody⁷.

Wstęp

Autor artykułu był założycielem, prezesem i instruktorem szachowym w UKS „Czwórka” Sandomierz w latach 1998–2000. Obecnie związany jest ze Środowiskowymi Programami Profilaktycznymi realizowanymi w Katowicach od października 2001 roku. Te dwa fakty mają wpływ na obecną wiedzę i doświadczenie piszącego te słowa. Programy prowadzone są w szkołach w formie zajęć pozalekcyjnych i obejmują w pierwszej kolejności dzieci zaniebane i sprawiające trudności wychowawcze, chociaż uczestniczą w nich również dzieci bez tego typu problemów. Środowiskowy program profilaktyki to projekt systemowych rozwiązań w środowisku lokalnym, obejmujący szereg programów profilaktycznych, ukierunkowany na wspomaganie dziecka w radzeniu sobie z trudnościami zagrażającymi prawidłowemu rozwojowi i zdrowemu życiu, ograniczenie i likwidowanie czynników ryzyka oraz inicjowanie i wzmacnianie czynników chroniących.

Model zajęć profilaktycznych, który zagościł na stałe w Szkole Podstawowej nr 62 im. Józefa Kocurka w Katowicach od września 2002 roku do chwili obecnej, nastawiony jest na

² F. Bereźnicki, *Podstawy dydaktyki*, Kraków 2008, s. 311.

³ K. Żegnałek, *Dydaktyka ogólna. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2005, s. 70.

⁴ F. Bereźnicki, *op. cit.*, s. 225.

⁵ W. Okoń, *Zarys dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1970, s. 194.

⁶ W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1998, s. 246.

⁷ F. Bereźnicki, *op. cit.*, s. 242.

rozwijanie i wzmacnianie obszarów psychologicznych oraz społecznych. Opiera się na założeniu, że to nie alkohol i narkotyki są groźne, lecz pewne braki i niedostatki tkwiące w człowieku. Dlatego memento tej szkoły to stwierdzenie Wojciecha Eichelberga: „*brak to taki hak, na który zaczepiają się różne uzależnienia*”⁸.

Autor artykułu jest realizatorem programu profilaktycznego w dwóch różnych formach. Prowadzi „klub delfinka” gdzie odbywa się nauka i doskonalenie pływania oraz rekreacja ruchowa w wodzie dla dzieci klas I–VI oraz sekcję szachową „przyszli arcymistrzowie” w oparciu o program Waldemara Gałazewskiego i Andrzeja Modzelana, *Program nauki gry w szachy w nauczaniu zintegrowanym*⁹, zatwierdzony przez Radę Pedagogiczną Szkoły Podstawowej nr 62 im. Józefa Kocurka w Katowicach we wrześniu 2011 roku.

W obecnym roku szkolnym odbywa się czwarta edycja corocznego turnieju szachowego „*O Tytuł Króla Szachowego Szkoły Podstawowej nr 62 im. Józefa Kocurka w Katowicach*”. Turniej przeznaczony jest dla wszystkich dzieci szkoły z klas I–VI. Pierwszy etap wyłania mistrzów poszczególnych klas, drugi etap wyłania najlepszych szachistów w danym roczniku. Finał turnieju corocznie w dzień sportu gromadzi sześcioro dzieci, które walczą systemem „każdy z każdym” o zaszczytny tytuł oraz cenne puchary, medale i dyplomy wręczane uroczystie przez dyrektora szkoły.

Z relacji dyrektora szkoły wynika, iż od kiedy w placówce są prowadzone zajęcia szachowe nastąpił wzrost ilości uzyskiwanych punktów po przeprowadzonych końcowych sprawdzianach klas szóstych. Niemniej jednak sprawdzenie tej tezy wymaga w przyszłości zweryfikowania istniejących i wypracowania nowych odpowiednich metod badawczych służących przeprowadzeniu tego typu badań empirycznych.

Nauczyciel, instruktor i trener szachowy powinien odznaczać się prawością i stałością charakteru w połączeniu ze sprawiedliwością, gdyż wynikająca z prawości sprawiedliwość w połączeniu z konsekwencją i wytrwałością kształtują autorytet nauczyciela w środowisku jego uczniów. Inne czynniki wpływające na autorytet pedagogów, także pedagogów szachowych, to ich poziom intelektualno – kulturalny i postawa twórcza¹⁰.

Pożądane oddziaływanie pedagogiczne wynika z osobistych wartości wyznawanych przez nauczyciela, ale wynik jego wpływu na uczniów zależy również od korelacji zachodzących między nim – nauczycielem, a nimi – uczniami. Młodzież szkolna najbardziej neguje braki moralne swoich nauczycieli a jednocześnie mniejszą wagę przywiązuje do ich

⁸ Środowiskowy Program Profilaktyczny, (2002), *Brak to taki hak, na który zaczepiają się różne uzależnienia*, Szkoła Podstawowa nr 62 w Katowicach.

⁹ W. Gałazewski, A. Modzelan, (2011), *Program nauki gry w szachy w nauczaniu zintegrowanym*, autor artykułu otrzymał komputerowy wydruk na kursie instruktorów szachowych w Suwałkach w lipcu 2011 r. od Andrzeja Modzelana.

¹⁰ W. Okoń, *op. cit.*, [Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej], s. 374.

zalet i braków intelektualnych oraz spraw estetyki. Wyjątek stanowią uczniowie szkoły średniej zwracający większą uwagę, w odróżnieniu od dzieci szkoły podstawowej, na wiedzę swoich preceptorów i umiejętność jej przekazania¹¹.

Reasumując stosunek uczących się do tych co ich uczą należy stwierdzić, że ci drudzy są doceniani przez tych pierwszych kiedy odznaczają się takimi pozytywnymi cechami jak: sprawiedliwość, wysokie wymagania od siebie i podopiecznych, stanowczość, cierpliwość, wyrozumiałość, serdeczność, przyjazne usposobienie do młodzieży, inteligencja, poziom wiedzy, jasność i przystępność wypowiedzi oraz umiejętność zaciekawienia i wzbudzania zainteresowania danym przedmiotem, dziedziną i dyscypliną sportową¹².

A jaki powinien być stosunek nauczyciela do uczniów? Na to pytanie odpowiada Leon Niebrzydowski: „*Stosunek nauczyciela do ucznia winien kształtować się na zasadzie wycucia sytuacji i potrzeb uczniów. Jeśli uczniowie są zdyscyplinowani i nastawieni na zdobywanie wiedzy, wówczas można sobie pozwolić na dyskusję i zaufanie, jeśli klasa jest mało zdyscyplinowana, a przy tym niezbyt chętna do nauki, lepiej zachować względny rygor, połączony z próbą pozyskania sympatii uczniów*”¹³.

Autor skuteczność i atrakcyjność prowadzonych zajęć uzależnia między innymi od: charyzmy, osobowości nauczyciela i jego temperamentu, umiejętności postawienia realnych do zrealizowania celów, doboru odpowiednich ćwiczeń, a przede wszystkim od właściwego doboru metod i środków nauczania, toteż nieodzowną pomocą dydaktyczną w racjonalnie realizowanym procesie nauczania (m. in. gry w szachy – przypis autora) są *środki dydaktyczne*.

Środki dydaktyczne

Edward Fleming i Jan Jacoby w przejrzysty sposób dzielą środki dydaktyczne na trzy grupy¹⁴:

1. środki naturalne, które bezpośrednio przedstawiają samą rzeczywistość;
2. środki techniczne, które ukazują rzeczywistość w sposób pośredni (do tej grupy zaliczają się środki wzrokowe, słuchowe, wzrokowo-słuchowe {audiowizualne}, manipulacyjne, modelowe i automatyczne);
3. środki symboliczne, które przedstawiają rzeczywistość za pomocą odpowiedniej symboliki, np. słowa żywego i drukowanego, znaków (zapis szachowy).

¹¹ W. Okoń, *op. cit.*, [Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej], s. 375–376.

¹² *Ibidem*, s. 376.

¹³ L. Niebrzydowski, *Wpływ motywacji na uczenie się*, Warszawa 1972, s. 64–65.

¹⁴ E. Fleming, J. Jacoby, *Środki audiowizualne w dydaktyce szkoły wyższej*, Warszawa 1969.

Słusznie zauważył Wincenty Okoń¹⁵, że w tym podziale trudno ustalić linię graniczną między środkami technicznymi i symbolicznymi, więc przedstawił bardziej rozbudowany podział środków dydaktycznych obejmujący sześć następujących kategorii:

1. środki proste:

- a. środki słowne, to jest przede wszystkim podręczniki i inne teksty drukowane;
- b. proste środki wzrokowe (wizualne), a więc oryginalne przedmioty, modele, obrazy, wykresy, mapy;

2. środki złożone:

- c. mechaniczne środki wzrokowe umożliwiające przekazywanie obrazów za pomocą urządzeń technicznych np. aparat fotograficzny, mikroskop, teleskop;
- d. środki słuchowe pozwalające przekazać dźwięki i szmery – za pośrednictwem magnetofonu czy radia;
- e. środki słuchowo-wzrokowe (audiowizualne) łączące obraz z dźwiękiem, jak film dźwiękowy czy telewizja;
- f. środki automatyzujące proces uczenia się, do których można zaliczyć komputery.

Dobór środków dydaktycznych w szachach jest ograniczony, ale lekcja czy zajęcia bez ich użycia byłyby niekompletne i zubożałe. Sklepy szachowe, najczęściej poprzez internet oferują sprzedaż pełnej gamy produktów będących w ich posiadaniu takich jak:

I. *Szachy turniejowe:*

- 1. figury Staunton drewniane nr 7 (król 97 mm),
- 2. figury Staunton drewniane nr 6 (król 95 mm),
- 3. figury Staunton drewniane nr 5 (król 90 mm),
- 4. figury Staunton drewniane nr 4 (król 77 mm),
- 5. figury Staunton z tworzywa nr 6 (król 96 mm),
- 6. figury Staunton z tworzywa nr 5 (król 90 mm) ;

II. *Szachy popularne :*

- 1. szachy „Ambasador”,
- 2. szachy „Consul”,
- 3. szachy „Senator”,
- 4. szachy „Królewskie”,
- 5. szachy „Jowisz”,
- 6. szachy magnetyczne,

¹⁵ W. Okoń, *op. cit.*, [Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej], s. 277.

7. szachy plenerowe,
8. szachy tarasowe;

III. Szachownice turniejowe:

1. szachownica tekturowa składana na 2 części (49x49 cm, pole 5x5 cm),
2. szachownica drewniana (deska szachowa) nr 6 (56x56 cm, pole 5x5 cm),
3. szachownica drewniana (deska szachowa) nr 5 (48x48 cm, pole 5x5 cm),
4. szachownica drewniana (deska szachowa) nr 4 (40x40 cm, pole 4x4 cm);

IV. Tablica demonstracyjna wisząca (magnetyczna z figurami);

V. Zegary szachowe:

1. zegary mechaniczne
 - a. zegar „GARDE” drewniany,
 - b. zegar „HETMAN” z tworzywa,
 - c. zegar „GARDE” drewniany – wersja dla niesłyszących,
2. zegary elektroniczne
 - a. DGT 960 (kieszonkowy),
 - b. DGT 2010,
 - c. DGT XL,
 - d. DGT EASY,
 - e. DGT EASY PLUS,
 - f. MEREX 555,
 - g. SILVER,
 - h. BHB CHESS CLOCK;

VI. *Akcesoria:*

1. kasetka drewniana do chowania bierek,
2. woreczek wiązany z tkaniny do chowania bierek,
3. breloczek szachowy,
4. pokrętło do zegara,
5. dyplomy szachowe,
6. medale szachowe,
7. puchary szachowe,
8. blankiety do zapisywania partii szachowych;

VII. *Książki szachowe:*

1. podział ze względu na język:
 - a. w języku polskim,
 - b. obcojęzyczne,
2. podział ze względu na stopień zaawansowania szachistów:
 - a. dla początkujących
 - b. dla zaawansowanych,
3. podział ze względu na wiek:
 - a. dla dzieci i młodzieży,
 - b. dla dorosłych,
4. podział ze względu na posiadaną kategorię szachową:
 - a. dla IV kategorii,
 - b. dla III kategorii,
 - c. dla II kategorii
5. podział ze względu na stadium partii szachowej:

- a. debiuty (może dotyczyć wszystkich debiutów, kilku lub jednego, debiutów otwartych, debiutów półotwartych i debiutów zamkniętych),
- b. grę środkową,
- c. końcówki (kończówki pionowe, lekkofigurowe, wieżowe, hetmańskie, o różnym materiale, końcówki elementarne i złożone);

6. podział ze względu na treści historyczne:

- a. przedstawienie przebiegu olimpiad szachowych,
- b. przedstawienie przebiegu meczów o mistrzostwo świata kobiet i mężczyzn oraz meczów i turniejów pretendentek i pretendentów do szachowej korony,
- c. przedstawienie turniejów międzynarodowych i innych turniejów szachowych,
- d. indywidualne mistrzostwa Polski kobiet i mężczyzn,
- e. drużynowe mistrzostwa Polski kobiet i mężczyzn,

7. biografie szachistów:

- a. gdzie główną treścią są partie szachowe i ich analiza,
- b. gdzie główną treścią są fakty z życia także pozaszachowego szachistek i szachistów,
- c. pamiętniki i relacje
- d. felietony,
- e. historia PZSzach i OZSzach-ów,
- f. historie klubów, stowarzyszeń, UKS-ów, domów kultury i świetlic,
- g. kroniki,
- h. księgi pamiątkowe;

8. podział ze względu na twórczą treść i rodzaj zadań:

a. zadania szachowe:

- mat w jednym posunięciu,
- dwuchodówki,
- trzychodówki,
- czterochodówki i maty w większej ilości posunięć,
- samomaty,

- b. studia,
- c. kompozycje,
- d. znajdowanie najlepszej kontynuacji taktycznej jak i planu strategicznego,
- e. zadania pochodzące z praktycznej gry,
- f. zadania ułożone przez problemistów;

9. podział ze względu na połączenia z innymi naukami:

- a. szachowo – psychologiczne,
- b. szachowo – filozoficzne,
- c. szachowo – socjologiczne,
- d. szachowo – prawne,
- e. szachowo – historyczne,
- f. szachowo – archeologiczne;

10. czasopisma szachowe i inne czasopisma z kącikami i artykułami poświęconymi szachom;

11. materiały pokonferencyjne:

- a. naukowe konferencje poświęcone szachom,
- b. metodyczne i szkoleniowe konferencje szachowe,
- c. artykuły naukowe poświęcone szachom;

12. materiały archiwalne:

- a. archiwa państwowe,
- b. pozostałe archiwa – klubów, zakładów pracy, stowarzyszeń, UKS-ów, domów kultury, świetlic, etc.
- c. prywatne archiwa i dokumenty;

13. szachowe informatory,

14. encyklopedie:

- a. problemów,
- b. kombinacji,

- c. debiutów,
- d. końcówek;

15. kodeksy szachowe:

- a. kodeksy szachowe FIDE,
- b. kodeksy szachowe PZSzach;

VII. *Programy komputerowe i komputery szachowe:*

1. Fritz 13 j. polski,
2. Fritz & Czesław j. polski,
3. Rybka 4 Aquarium,
4. Houdini 3 Aquarium,
5. Hiarcs 13 -249,
6. Shredder 12 -249,
7. ChessBase 12 Startpaket,
8. Chess Assistant 13 Start i wiele innych.

Źródła do historii szachów

Analizując podział książek szachowych ze względu na treści historyczne autor (bazując na ustaleniach Mariana Pawłaka i Jerzego Serczyka¹⁶ dotyczących źródeł historycznych) pokusił się o wprowadzenie prekursorskiego terminu *źródła do historii szachów*, które należałoby zdefiniować jako „*wszystko to skąd można czerpać wiedzę o przeszłości szachów będące wszelkimi zachowanymi śladami działalności człowieka dotyczącymi tychże szachów*”.

Podział *źródeł do historii szachów* powstał w oparciu o podział źródeł historycznych i był konsultowany z mistrzem FIDE Jerzym Konikowskim, reprezentantem Polski. W latach 1978–1981 był on trenerem kadry Polskiego Związku Szachowego. Na olimpiadzie szachowej w Valletcie (stolica Malty) w 1980 r. kierowana przez niego drużyna kobieca zdobyła brązowy medal, jeden z dwóch zdobytych przez polskie szachistki w powojennej historii występów na szachowych olimpiadach. Jest autorem przeszło 100 książek szachowych, które ukazały się w Polsce, Niemczech, USA, Hiszpanii, Włoszech, Holandii, Czechach, Luksemburgu i Danii. Jednakże obydwie te podziały nie są tożsame, gdyż niektóre elementy (np. spisy kazań) zostały pominięte, a inne (np. blankiety szachowe zawierające zapis rozegranych partii szachów podpisane przez obydwóch oponentów i sędziego rundowego bądź sędziego głównego) po raz pierwszy znalazły miejsce we współczesnej nauce.

¹⁶ M. Pawlak, J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych*, Bydgoszcz 1999, s. 24.

Podział źródeł do historii szachów:

1. materialne:

a. pisane – informacja utrwalona za pomocą pisma na papierze lub innych trwałych materiałach, a także na urządzeniach nośnych (pamięć USB znana także pod nazwą: *pendrive*, płyta CD, twardy dysk komputera):

– historiograficzne (opisowe) i narracyjne – kroniki i księgi pamiątkowe klubów sportowych, sekcji szachowych, LZS-ów, gminnych, wiejskich, miejskich i wojewódzkich domów kultury, świetlic, towarzystw; pamiątniki, wspomnienia i felietony, dzieła literackie itp.,

– normatywne (dokumentacyjne, aktowe) – powstałe jako dowód czynności prawnej (dokumenty, akta, spisy inwentarza np. klubowego);

b. niepisane;

2. niematerialne:

a. anegdoty, dykteryjki, ciekawostki,

b. obyczaje.

Cele, metody, formy organizacyjne i zasady kształcenia

Celem głównym kształcenia jest zapewnienie każdemu uczniowi pełnego (optymalnego) rozwoju intelektualnego. Ale temat artykułu dotyczy przedstawienia celów kształcenia w szachach i dlatego autor podjął taką próbę co przedstawia poniżej.

Cele kształcenia w szachach można podzielić na:

1. Bezpośrednie:

a. nabycie umiejętności gry w szachy,

b. osiągnięcie wyniku sportowego;

2. Pośrednie:

a. ćwiczenie pamięci,

b. kształtowanie umiejętności logicznego myślenia,

c. nabywanie wyobraźni przestrzennej,

d. wykreowanie zdolności twórczych,

e. nabywanie odpowiedzialności za swoje czyny,

- f. nabywanie umiejętności radzenia sobie ze stresem,
 - g. zaszczepienie szacunku dla przeciwnika i drugiego człowieka m. in. poprzez nawyk podawania rąk przed jak i po partii szachowej,
 - h. przygotowanie do pokonywania problemów, przeciwności losu i złych sytuacji,
 - i. nauka obiektywizmu,
 - j. nauka przewidywania,
 - k. nauka solidności i systematycznego dążenia do celu,
 - l. nauka taktycznego i strategicznego planowania,
 - ł. nauka realizacji celów i planów w określonym czasie,
 - m. nauka podejmowania odpowiedzialnych decyzji,
 - n. nabycie umiejętności racjonalnego wykorzystywania własnego czasu;
3. Poboczne, które występują i w innych dyscyplinach sportu:
- a. przebywanie w grupie ludzi, a co za tym idzie nabycie zasad współzycia,
 - b. możliwość zwiedzania własnego kraju i innych części Europy i świata a co za tym idzie, poznanie obcych kultur.

Należy raz jeszcze podkreślić, że nauczanie gry w szachy wymaga od nauczyciela odpowiedniej znajomości metod, form i zasad dydaktycznych, które powinny być stosowane w celu prawidłowego przeprowadzenia jednostki lekcyjnej w szkole i na zajęciach w klubach sportowych, uczniowskich klubach sportowych, domach kultury oraz osiedlowych świetlicach.

Realizacja założonego celu w procesie nauczania czynności szachowych, prowadząca do uzyskania widocznych efektów dydaktycznych, jest możliwa między innymi dzięki stosowaniu przez nauczyciela, instruktora, trenera, odpowiednio dobranych metod nauczania. W wychowaniu fizycznym metodę nauczania definiuje się jako: „...sposób stawiania uczniów w sytuacjach zadaniowych, w których uczniowie pod kierunkiem nauczyciela zdobywają wiadomości, umiejętności i nawyki w zakresie kultury fizycznej, oraz kształtują pozytywną postawę wobec niej”¹⁷.

Aby skutecznie realizować zadanie, czyli osiągnąć zamierzony cel dydaktyczny, konieczny jest dobór określonego sposobu postępowania, a więc zastosowanie odpowiedniej metody nauczania. Od właściwie dobranej metody zależy ostateczny rezultat postępowania dydaktycznego jakim jest w przypadku nauki gry w szachy wyuczenie nowej, często skomplikowanej umiejętności technicznej.

¹⁷ S. Strzyżewski, *Proces wychowania w kulturze fizycznej*, Warszawa 1986, s. 132.

W nauczaniu wychowania fizycznego, w tym również gry w szachy, można wyróżnić szereg sposobów postępowania dydaktycznego, prezentowanych przez wielu autorów w licznych publikacjach. Są to m. in. metody: wielostronna, programowana, całości i części, problemowa, prób i błędów, prewencyjna, kontrastów. Dobór odpowiedniej i najbardziej skutecznej metody powinien być uzależniony przede wszystkim od celu do jakiego dążymy w nauczaniu i doskonaleniu gry w szachy.

Metoda powinna być drogą do celu – a im bardziej konkretny i jednoznaczny jest cel, tym łatwiej i skuteczniej można dobrać właściwą do tego celu metodę postępowania dydaktycznego. Trzeba pamiętać, że żadna metoda stosowana wyłącznie i oddzielnie nie da dobrych wyników, a tylko stosowanie różnych metod przyniesie oczekiwane efekty pracy dydaktycznej¹⁸.

Z uwagi na sposób zorganizowania treści nauczania można pokusić się – podobnie jak w metodyce nauczania pływania – o wyróżnienie metod nauczania całości (syntetyczna) i częściami (analityczna)¹⁹.

Metoda nauczania całości dotyczy pokazu rozegrania całych partii szachowych przez np. arcymistrzów. Partia szachowa stanowi określoną całość i jako całość powinna być demonstrowana. Na początku uczymy rozgrywania w partii debiutów otwartych jako najmniej skomplikowanych, ze zwróceniem uwagi na elementy najistotniejsze (rozwiniecie figur – kolejność, roszada – zabezpieczenie własnego króla, pozycja wież na liniach półotwartych itd.), pomijając szczegóły. Dopiero w trakcie dalszego nauczania następuje stopniowe uzupełnianie szczegółów i eliminowanie błędów. W tej metodzie nauczania najpierw powstaje ogólne wyobrażenie o całości partii szachowej, a dopiero na tym tle wyobrażenie o kolejnych jej fazach zapewniających ostateczną realizację zadania. Autor uważa, że w nauczaniu metodą całości możliwe jest uchwycenie najbardziej istotnych elementów partii szachowej, dzięki czemu szybciej osiąga się cel, co znacznie wpływa na zwiększenie efektywności procesu dydaktycznego.

Metoda nauczania częściami – przeciwna *metodzie całości* – polega na podzieleniu partii szachowej na trzy fazy gry tj. debiut, grę środkową, grę końcową – końcówkę i przyswajaniu ich oddzielnie w pewnej ustalonej kolejności. Dopiero po nauczeniu poszczególnych faz gry następuje ich złączenie w całość w praktycznej grze.

A może by tak w nauczaniu gry w szachy równocześnie stosować *metodę całości* i *metodę nauczania częściami* (metoda kompleksowa)? Zaczynać od całości i starać się szybko uzupełniać technikę gry szczegółami, natomiast jeżeli rozpoczniemy od *metody nauczania częściami* – możliwie szybko starać się połączyć poszczególne elementy w całość, aby młody adept królewskiej gry jak najszybciej zrozumiał istotę szachów.

¹⁸ C. Kupisiewicz, *op. cit.*, [Podstawy dydaktyki ogólnej], s.136.

¹⁹ R. Karpiński, *Pływanie*, Katowice 2002, s. 21.

Warto byłoby zastanowić się podczas omawiania z uczniami tematów związanych z *historią szachów*, czy może nie wesprzeć się konwencjonalnymi metodami przyjętymi w nauczaniu historii, do których zalicza się przede wszystkim tzw. *metody podające*, a wśród nich: *opowiadanie*, *opis* i dla dorosłych *metodę wykładową*²⁰.

Klasyfikacje metod nauczania nie zostały dotychczas ujednoczone przez dydaktyków. Dlatego autor przyjmuje kryteria klasyfikacji metod nauczania za Czesławem Kupisiewiczem²¹, oparte na:

- a. słowie,
- b. obserwacji i pomiarach,
- c. na działalności praktycznej uczniów.

Wydaje się, że ta klasyfikacja została stworzona na potrzeby szachów. W uczeniu się i nauczaniu techniki szachowej podstawowymi środkami przekazu dla procesu dydaktycznego są: słowo, obserwacja partii szachowych arcymistrzów, mistrzów międzynarodowych i nie tylko, demonstracja na szachownicy i działanie praktyczne. Stąd też w nauczaniu techniki sztuki szachowej można by wyróżnić metody oparte na *słowie*, *obserwacji* i *działaniu praktycznym* zarówno uczniów, jak i nauczyciela.

Jedną z metod opartą na słowie, a stosowaną najczęściej w nauczaniu techniki szachowej jest *objaśnienie*. *Objaśnienie* polega na słownym przekazywaniu informacji o przyswajanej pozycji, planie gry, taktyce, strategii, kombinacji, konkretnym debiucie i w ogóle o ogólnych zasadach debiutu, grze środkowej, końcówce, itd. na każdym etapie nauczania gry w szachy.

Przy objaśnianiu uniwersalny bodziec stanowi słowo i spełnia ono swoją rolę wówczas, jeżeli nie jest nadużywane. Objasnienie musi być krótkie, zrozumiałe i dokładne. Jako uzupełnienie pokazu odgrywa ono decydującą rolę w kształtowaniu umiejętności młodych adeptów „królewskiej gry”.

Informacje słowne mogą być przekazywane uczniom zarówno przed zajęciami, w czasie ich trwania, jak i po zajęciach.

W czasie udzielania objaśnień należy zachować umiar oraz właściwie dobierać słowa. Nauczyciel powinien mówić wyraźnie używając prawidłowego nazewnictwa, unikać żargonu i nietaktu w wypowiedziach.

Metodą nauczania gry w szachy – opartą na obserwacji – jest *pokaz*. Według Strzyżewskiego pokaz jest: „...jedną z najważniejszych metod dla kształtowania umiejętności i nawyków w procesie nauczania...”. Czabański stwierdza, że pokaz polega na:

²⁰ J. Maternicki, C. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 259.

²¹ C. Kupisiewicz, *op. cit.*, [*Dydaktyka ogólna*], s. 138.

„...przekazywaniu uczniom informacji wizualnej...”²². Nie można wyobrazić sobie metodyki nauczania gry w szachy bez dużej magnetycznej tablicy demonstracyjnej i kompletu szachów wraz z szachownicą, na których w procesie edukacji szachów niemalże bez przerwy odbywa się pokaz.

Nieodłącznymi czynnikami w edukacji szachów są słowo i pokaz. Ale równie ważnym ogniwem jest działalność praktyczna uczniów. Czy to w grach treningowych z rówieśnikami na zajęciach, czy to w partiach turniejowych o punkty do klasyfikacji końcowej i rankingowej. Bez turniejowej gry praktycznej szachistów nie istniałby jeden z najważniejszych elementów samoedukacji w szachach, a mianowicie możliwość analizy własnych partii, a co za tym idzie, wyciągania praktycznych wniosków i nauki z popełnionych błędów na przyszłość.

Jakie *formy* zostaną zastosowane w nauczaniu gry w szachy zależy od instruktora czy trenera. Zajęcia szachowe mogą być realizowane w formie zabawowej, zadaniowej i ścisłej.

Można wyodrębnić główne kryteria podziału form organizacyjnych nauczania²³:

1. liczba uczniów uczestniczących w procesie nauczania – uczenia się:
 - a. jednostkowe formy organizowania pracy uczniów,
 - b. zbiorowe formy organizowania pracy uczniów;
2. miejsce uczenia się dzieci i młodzieży:
 - a. zajęcia szkolne (klasowo–lekcyjne, świetlicowe, laboratoryjne, warsztatowo–produkcyjne),
 - b. zajęcia pozaszkolne (praca domowa, koła zainteresowań, wycieczka, zajęcia w zakładach usługowo–produkcyjnych);
3. czas prowadzenia zajęć dydaktycznych,
 - a. zajęcia lekcyjne (jak sama nazwa wskazuje odbywają się na lekcjach),
 - b. zajęcia pozalekcyjne (odbywają się w czasie nie objętym lekcjami i mogą być organizowane zarówno w szkole np. świetlicy, jak i poza jej murami).

Zbiorowe zajęcia szachowe w stosunku do indywidualnych stanowią zdecydowaną większość, Szczególnie w początkowym etapie nauczania. Choć znane są liczne przypadki, że dziecko zanim trafi do klubu lub innego podmiotu, zna podstawowe zasady gry np. wyniesione z domu rodzinnego, a najczęściej jego pierwszymi nauczycielami są ojcowie lub dziadkowie.

²² B. Czabański, *op. cit.*, s. 201.

²³ C. Kupisiewicz, *op. cit.*, [Dydaktyka ogólna], s. 157–158.

Jedną ze sztandarowych postaci polskiej sceny edukacji szachowej jest mistrz FIDE Andrzej Modzelań, który prowadzi zajęcia klasowo-lekcyjne w klasach I–III w Szkole Podstawowej nr 13 w Gorzowie Wielkopolskim będącej filią tamtejszego Zespołu Szkół nr 13 im. Arkadego Fidlera. Najbardziej obiecujące talenty po skończeniu klasy trzeciej pozyskuje w swoje szeregi Klub Szachowy Stilon Gorzów²⁴. We wrześniu roku szkolnego 2013/2014 Polski Związek Szachowy we współpracy z gminnymi organami władzy samorządowej wprowadził pilotażowy projekt „Edukacja przez szachy w szkole”²⁵ w siedemdziesięciu szkołach podstawowych trzech województw: mazowieckiego, świętokrzyskiego i dolnośląskiego. Przyczynkiem do projektu jest Oświadczenie Pisemne Parlamentu Europejskiego w sprawie wprowadzenia do systemów oświaty Unii Europejskiej programu „Szachy w szkole”²⁶. Jest on realizowany w ramach pilotażowego projektu „Edukacja przez szachy w szkole” w większości szkół w nim uczestniczących także na zajęciach klasowo-lekcyjnych.

Najbardziej rozpowszechnionym rodzajem zajęć szachowych są zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne. Te pierwsze mają miejsce w świetlicach szkolnych i klasach lekcyjnych w godzinach popołudniowych np. w ramach programów środowiskowych. Te drugie przedstawiają bogatą gamę możliwości: kluby szachowe, domy kultury, osiedlowe świetlice, stowarzyszenia itp.

Dla prawidłowego realizowania procesu pedagogiczno – wychowawczego nauczyciel szachowy powinien posiadać znajomość ogólnych norm postępowania dydaktycznego, tzw. *zasad kształcenia*. Pojęcie *zasady kształcenia* wprowadził do polskiej dydaktyki ogólnej W. Okoń²⁷, choć z innymi badaczami takimi jak: B. Nawroczyński, K. Kośnicki i C. Kupisiewicz stosuje także termin *zasady nauczania*. Natomiast dydaktyka zachodnia i amerykańska operują pojęciem *zasady uczenia się*²⁸.

Ujednoczenie terminu *zasady* sprawia niemałe trudności podobnie jak samo jego zdefiniowanie, co autor przedstawia poniżej:

a. B. Nawroczyński definiuje *zasady* jako „normy wytyczające nauczycielowi metodę pracy dydaktycznej”²⁹.

²⁴ Korespondencja elektroniczna pomiędzy Andrzejem Modzelańem i autorem w dniu 27.10.2013 r.

²⁵ Program projektu „Edukacja przez szachy w szkole”.

²⁶ Oświadczenie Pisemne Parlamentu Europejskiego w sprawie wprowadzenia do systemów oświaty Unii Europejskiej programu „Szachy w szkole”. (PE 0050/2011), 15.03.2012 r.

²⁷ W. Okoń, *op. cit.*, [Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej], s. 167.

²⁸ F. Bereźnicki, *op. cit.*, [Podstawy dydaktyki], s. 222.

²⁹ B. Nawroczyński, *Zasady nauczania*, Wrocław 1948, s. 9, 190.

b. K. Sośnicki określa *zasady nauczania* jako „najogólniejsze prawidła, których nauczyciel powinien przestrzegać we wszystkich swoich szczegółowych zabiegach dydaktycznych”³⁰.

c. Dla W. Okonia *zasady dydaktyczne, zasady nauczania, zasady kształcenia*, to „ogólne normy postępowania dydaktycznego, których przestrzeganie umożliwia realizację celów kształcenia”³¹.

d. C. Kupisiewicz *zasady nauczania* określa mianem „norm postępowania dydaktycznego, których przestrzeganie pozwala nauczycielowi zaznajomić uczniów z podstawami usystematyzowanej wiedzy, rozwijać ich zainteresowania i zdolności poznawcze oraz wdrażać do samokształcenia”³².

e. Inną koncepcję *zasad* dydaktycznych zaproponował K. Kruszewski: „ogólne normy postępowania nauczyciela w czasie przygotowania i prowadzenia lekcji umożliwiające uwzględnienie jednocześnie informacji z wielu źródeł i utrzymanie kierunku czynności uczenia się uczniów”³³.

f. J. Półturzycki twierdzi, że *zasady kształcenia* oznaczają „zarówno normy postępowania uznane za właściwe w celu osiągnięcia założonych celów pedagogicznego postępowania, jak też formułują podstawy, na których opierają się postępowania właściwe dla procesu wychowania lub nauczania”³⁴.

g. Dla F. Bereźnickiego *zasady kształcenia* to nic innego jak „ogólne normy postępowania dydaktycznego nauczyciela i działalności uczniów wynikające z podstawowych prawidłowości procesu dydaktycznego, których przestrzeganie zapewni lepszą realizację zakładanych celów kształcenia ogólnego”³⁵.

Tenże F. Bereźnicki po dokonaniu zestawienia klasyfikacji *zasad kształcenia* zaproponowanych przez autorów podręczników do dydaktyki tj.: W. Okonia, C. Kupisiewicza i J. Półturzyckiego, przedstawił siedem *zasad*, które wytyczają ogólny kierunek pracy szkoleniowej nauczyciela w następującej kolejności³⁶:

³⁰ K. Sośnicki, *Dydaktyka ogólna*, Toruń 1948, s. 211–212.

³¹ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 1996, s. 332.

³² C. Kupisiewicz, *op. cit.*, [*Dydaktyka ogólna*], s. 115.

³³ Red. K. Kruszewski, *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa 1991, s. 255.

³⁴ J. Półturzycki, *Dydaktyka dla nauczycieli*, Toruń 1997, s. 106.

³⁵ F. Bereźnicki, *op. cit.*, s. 225.

³⁶ *Ibidem*, s. 226–227.

- zasadę świadomej aktywności uczniów,
- zasadę pogładowości,
- zasadę przystępności,
- zasadę systematyczności,
- zasadę łączenia teorii z praktyką,
- zasadę trwałości wiedzy i umiejętności,
- zasadę indywidualizacji i zespołowości.

Zasada świadomej aktywności uczniów zwana też *zasadą świadomego i aktywnego udziału uczniów* w procesie nauczania wskazuje, że uczeń powinien rozumieć potrzebę posiadania i podnoszenia umiejętności szachowych. Ponadto musi on być świadomy tego, jakie czynności ma wykonać w czasie poszczególnych lekcji, aby jak najszybciej podnieść swoje kwalifikacje szachowe. Ponieważ bez aktywnego udziału w lekcji uczeń nie będzie mógł liczyć na szybkie postępy, przeto powinien nie tylko korzystać ze wskazówek nauczyciela, ale też sam myśleć i pobudzać własną inicjatywę zarówno w czasie lekcji, jak i przed nią oraz po jej zakończeniu.

Zasada pogładowości jest najściślej związana z procesem kształtowania nowych umiejętności szachowych i akcentuje wielozmysłowy kontakt ucznia z poznawaną rzeczywistością. Zasada pogładowości to przede wszystkim pokaz, który jest źródłem wrażeń i wyobrażeń.

W nauczaniu sztuki szachowej nauczyciel równocześnie z informacją wizualną (pokazem) musi posługiwać się instrukcją słowną, dostosowaną do możliwości percepcyjnych uczniów.

Zasada przystępności zwana też *zasadą stopniowania trudności* nauczania wskazuje na konieczność dostosowania szachowego materiału nauczania, metod kształcenia i środków dydaktycznych do poziomu rozwoju i możliwości psychofizycznych uczniów. W trakcie nauki gry w szachy nie wszyscy ćwiczący w tym samym czasie osiągają jednakowe rezultaty dydaktyczne. Fakt ten nasuwa potrzebę właściwego doboru zadań i ćwiczeń dla poszczególnych dzieci. Zgodnie z zasadą przystępności nauczania – pokaz i objaśnienie, stopień trudności zadania oraz tempo jego realizacji winny być dostosowane do możliwości myślowych uczniów.

Przestrzeganie zasady przystępności umożliwia opanowanie realizowanego materiału przeważającej większości uczniów biorących udział w szkoleniu. Interpretując zasadę przystępności nauczania należy podkreślić, że dopiero łączne stosowanie jej z innymi zasadami nauczania, zwłaszcza z nie wymienioną przez F. Bereźnickiego *zasadą stopniowania trudności*, która charakteryzuje się regułami: od znanego do nieznanego, od prostego do

złożonego, od łatwego do trudniejszego, może pomóc w osiągnięciu efektów dydaktycznych i skrócić przez to czas przyswajania i zdobywania wiedzy szachowej.

Zasada systematyczności wskazuje na potrzebę planowania, organizowania i prowadzenia zajęć dydaktycznych bez niepotrzebnych i nieuzasadnionych długich przerw, w sposób ciągły i rytmiczny. Nauczanie gry w szachy powinno być usystematyzowane, a poszczególne elementy wykonywane w takiej kolejności, aby wzrastał stopień ich trudności. Realizowanie nowego tematu winno być poprzedzone przypomnieniem i powtórzeniem materiału już opanowanego. Uczniowie powinni regularnie uczęszczać na zajęcia i w czasie ich trwania systematycznie nabywać nowe umiejętności oraz poszerzać wiedzę.

Zasada łączenia teorii z praktyką orientuje nauczyciela na konieczność harmonijnego wiązania ze sobą wiedzy naukowej z praktyką codziennego życia. W przypadku gry na 64 polach ten postulat oznacza poparcie przedstawianej teorii szachowej przykładami z gry praktycznej. Teoria bez praktyki straciłaby swój walor poznawczy i praktyczny, zaś praktyka bez teorii pozostałaby wąskim utylitaryzmem (postawa zwana filozofią zdrowego rozsądku). Właściwa realizacja zasady łączenia teorii z praktyką zapewnia trwałość i operatywność wiedzy, pobudza aktywność, sprzyja samodzielności uczniów i ukazuje użyteczność wiedzy.

Przestrzegając *zasady trwałości i umiejętności* nauczania powinno się w czasie kolejnych lekcji tak długo i systematycznie wpajać ogólne zasady szachowe, aż uczeń zacznie je stosować we własnych partiach szachowych. Istotne jest też aby początkujący szachiści utrwalali i nabywali umiejętności przede wszystkim podstawowe, a nie elementy mniej istotne. Wyuczenie i zapamiętanie końcówki elementarnej (końcówki dzieli się na elementarne i złożone) np. król i hetman przeciwko królowi jest trwalsze wówczas, jeżeli została ona opanowana w wyniku samodzielnej pracy ucznia, toteż na każdych zajęciach szachowych instruktor winien o tym pamiętać i zapewnić jednocześnie odpowiednie warunki do samokształcenia.

Zasada indywidualizacji i zespołowości. Wobec uczniów nie radzących sobie z programem nauczania należy stosować zasadę indywidualizacji nauczania, tzn. poświęcić im więcej czasu i uwagi niż pozostałym. Poprzez stopniowanie trudności oraz indywidualne podejście należy powoli pomagać uczniom w przyswajaniu wiedzy szachowej. Jednakże praca indywidualna ucznia nie powinna być jedyną formą pracy na zajęciach. Jest bardzo przydatna, ale zgodnie z omawianą zasadą należy ją harmonizować z pracą w grupie, która wyzwala procesy uspołecznienia, socjalizacji, współpracy i współdziałania wszystkich młodych adeptów królewskiej gry w danej grupie.

Podobnie jak w dydaktyce ogólnej, tak i w niezwykle skomplikowanym, z wieloma nieodkrytymi tajemnicami procesie nauczania gry w szachy powyższe zasady dydaktyczne rzadko kiedy występują pojedynczo, na ogół kompleksowo, przenikają się i uzupełniają. Stanowią one ogólne wytyczne postępowania dydaktyczno-wychowawczego szachowego instruktora czy trenera.

Zakończenie

Powyższy artykuł opiera się o bogaty dorobek dydaktyków: W. Okonia, C. Kupisiewicza, J. Pólturzyckiego, F. Beźnickiego, K. Żegnałka i wielu innych ujętych w bibliografii. Przypisy umożliwiają zainteresowanym odbiorcom weryfikację przedstawionych definicji czy stwierdzeń. Na tym jednak nie koniec, gdyż dotychczasowa wiedza wspomnianych autorów posłużyła jako punkt wyjścia do usystematyzowania środków dydaktycznych, form organizacyjnych, celów, zasad i metod kształcenia nieodzownych w procesie nauczania gry w szachy.

Przewodnym zamierzeniem autora nie było napisanie powyższego artykułu aby powiększyć swój dorobek naukowy czy samoprezentacja na *I ogólnopolskiej konferencji naukowo – metodycznej pt. „Nauka gry w szachy narzędziem kształcenia i doskonalenia człowieka”* w Czudcu, ale próba wywołania szczerzej dyskusji ośrodków naukowo – badawczych jak i polskiej społeczności szachowej o szerokich horyzontach myślowych na temat naukowego ujęcia środków dydaktycznych, form organizacyjnych, celów, zasad i metod kształcenia w procesie nauczania gry w szachy. Terminy te wymagają dalszego stawiania pytań, udzielania na nie odpowiedzi, korekt, poprawek i uzupełnień, czego oczekuje autor, ponieważ uważa, iż m. in. *metoda prób i błędów* może doprowadzić do naukowego ujęcia szachów we wszystkich aspektach, a może także przyczyni się do stworzenia nowej dziedziny nauki, która będzie nosić miano: *szachy*.

Mgr Jacek Gajewski

Urodzony 30.09.1974 w Sandomierzu. Prowadzi badania i przygotowuje rozprawę doktorską pod opieką naukową profesora Uniwersytetu Rzeszowskiego dr hab. Wojciecha J.Cynarskiego. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego i U uniwersytetu Rzeszowskiego, kierunki: historia i wychowanie fizyczne. Nauczyciel wychowania fizycznego i historii w Szkole Podstawowej nr 62 im. Józefa Kocurka w Katowicach. Był nauczycielem geografii w LO Żak w Katowicach. W latach 2001-2003 mgr Gajewski zrealizował na Wydziale Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego podyplomowe studia w zakresie wychowania fizycznego. Pracę dyplomową pt: *Metodyka nauczania gry w szachy dzieci i młodzieży* przygotował pod kierunkiem prof. dr. hab. Kazimierza Obodyńskiego. Dodatkowo ukończył podyplomowe kwalifikacyjne studia w zakresie geografii i w zakresie informatyki. Mgr Gajewski wziął czynny udział w dwóch międzynarodowych konferencjach naukowych, z referatami dotyczącymi szachów jako dyscypliny sportu i metodyki nauczania gry w szachy. Posiada tymczasem 3 samodzielne publikacje naukowe, w tym artykuł w 7-punktowym periodyku. Aktualnie jest członkiem Komisji Badań Naukowych Stowarzyszenia Idōkan Polska, czyli jednego z nielicznych, specjalistycznych towarzystw naukowych i edukacyjnych. Ponadto jest członkiem zwyczajnym Międzynarodowego Towarzystwa Naukowego Sztuk i Sportów Walki IMACSSS. Ma w dorobku także dwie autorskie książki popularyzatorskie o tematyce historycznej: *Sandomierz Walcząca*, *Działalność niepodległościowa Władysława Sikorskiego przed i w czasie I wojny światowej*.

Piśmiennictwo:

Bibliografia

Bereźnicki F. (2008), *Podstawy dydaktyki*, Kraków.

Czabański B. (1991), *Wybrane zagadnienia uczenia się i nauczania techniki sportowej*, Wrocław.

Fleming E., Jacoby J. (1969), *Środki audiowizualne w dydaktyce szkoły wyższej*, Warszawa.

Karpiński R. (2002), *Pływanie*, Katowice.

Kruszewski K. red. (1991), *Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela*, Warszawa.

Kupisiewicz C. (1995), *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa.

Kupisiewicz C. (2000), *Dydaktyka ogólna*, Warszawa.

Maternicki J., Majorek C., Suchoński A. (1994), *Dydaktyka historii*, Warszawa.

Nawroczyński B. (1948), *Zasady nauczania*, Wrocław.

Niebrzydowski L. (1972), *Wpływ motywacji na uczenie się*, Warszawa.

Nowarski C. (1974), *Charakterystyka metod*, Warszawa.

Okoń W. (1970), *Zarys dydaktyki ogólnej*, Warszawa.

Okoń W. (1996), *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa.

Okoń W. (1998), *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa.

Pawlak M., Serczyk J. (1999), *Podstawy badań historycznych*, Bydgoszcz.

Pomykało W. red. (1996), *Encyklopedia Pedagogiczna*, Warszawa.

Pólturzycki J. (1997), *Dydaktyka dla nauczycieli*, Toruń.

Sośnicki K. (1948), *Dydaktyka ogólna*, Toruń.

Strzyżewski S. (1986), *Proces wychowania w kulturze fizycznej*, Warszawa.

Żegnałek K. (2005), *Dydaktyka ogólna. Wybrane zagadnienia*, Warszawa.

Źródła

Gałązewski W., Modzelan A., (2011), *Program nauki gry w szachy w nauczaniu zintegrowanym*, autor artykułu otrzymał komputerowy wydruk na kursie instruktorów szachowych w Suwałkach w lipcu 2011 r. od Andrzeja Modzelana.

Korespondencja elektroniczna pomiędzy Andrzejem Modzelanem i autorem w dniu 27.10.2013. roku.

Oświadczenie Pisemne Parlamentu Europejskiego w sprawie wprowadzenia do systemów oświaty Unii Europejskiej programu „Szachy w szkole”. (PE 0050/2011), 15.03.2012. roku.

Program projektu „Edukacja przez szachy w szkole”.

Środowiskowy Program Profilaktyczny, (2002), *Brak to taki hak, na który zaczepiają się różne uzależnienia*, Szkoła Podstawowa nr 62 w Katowicach.